

Znaczenie głosu dziecka w procedurze cywilnej – nowe standardy wysłuchania małoletniego w świetle ochrony interesu dziecka

Dominika Kuna

Uniwersytet SWPS – Biuro Rzecznika Praw Dziecka

Celem artykułu jest analiza instytucji wysłuchania dziecka. Jednym z nowelizowanych przepisów jest art. 216¹ oraz dodany art. 216² Kodeksu postępowania cywilnego. Regulacje te wyrażają konieczność wysłuchania dziecka przez sąd w sprawach dotyczących osoby małoletniego oraz stosownie do okoliczności uwzględnienia jego zdania i rozsądnego życzenia. Nie bez znaczenia jest również rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości dziecka. Spełnienie przesłanek musi być ocenione przez sąd w świetle okoliczności sprawy w odniesieniu do konkretnego małoletniego. Do tej pory dziecko nie miało należytej ochrony swoich praw w postępowaniach, co skutkowało brakiem uwzględniania jego głosu. Wprowadzone zmiany wpływają zatem nie tylko na wzmocnienie podmiotowości dziecka, ale przede wszystkim zapewniają realizację jego konstytucyjnego prawa do rzetelnego procesu. Obowiązujące od 15 lutego 2024 r. zmiany w prawie rodzinnym niosą za sobą obowiązek dodatkowych szkoleń, warsztatów lub innych form, które mogłyby zagwarantować przekazanie wiedzy oraz praktyczne doświadczenia w zakresie kontaktu z dzieckiem i jego uczestnictwa w procedurze sądowej.

W pracy przedstawiona zostanie prawna charakterystyka wysłuchania dziecka oraz międzynarodowe standardy odpowiadającej instytucji, jak również rozwiązania wykorzystywane w innych państwach, np. w Niemczech. Postępowania dotyczące władzy rodzicielskiej są często związane z konfliktem rodziców, którzy zajmują skrajne stanowiska procesowe. Sprawia to, że interes dziecka i dobro dziecka nie są w postępowaniach tych właściwie reprezentowane. Stąd też, dzięki prawidłowemu wysłuchaniu dziecka, sąd będzie mógł usłyszeć jego głos i zdanie oraz właściwie rozstrzygnąć w zasadniczych kwestiach związanych z wychowaniem i życiem małoletniego.

SŁOWA KLUCZOWE:

PRAWA DZIECKA, WYSŁUCHANIE, WYMIAR SPRAWIEDLIWOŚCI, GŁOS DZIECKA, DOBRO DZIECKA

W polskim prawie dziecko określane jest za pomocą różnych pojęć. Wszystkie odnoszą się do osoby poniżej 18 r.ż., czyli granicy wieku, która uniemożliwia przyznanie dziecku pełnych zdolności procesowych. Z tej też przyczyny uczestnictwo dziecka w procedurze cywilnej bywa ograniczone do czynności podejmowanych przez przedstawiciela ustawowego. Zgodnie z regulacjami prawa rodzinnego są nimi najczęściej rodzice lub opiekunowie prawni. Należy jednak zauważyć, że mimo braku zdolności do czynności prawnych lub ich ograniczenia dziecko może być stroną lub uczestnikiem postępowania cywilnego ze względu na przysługującą mu od urodzenia zdolność sądową.

Konstytucje wartości regulujące zasady postępowania sądowego wiążą się z zasadą równouprawnienia podmiotów w nim występujących. Podejmując rozważania na temat znaczenia wysłuchania dziecka, najważniejszym uprawnieniem procesowym jest prawo do wysłuchania (Bodio, 2019; Habscheid, 1991). Znana w prawie instytucja wysłuchania dziecka związana jest z historią dzieciństwa. Pozwala ona dostrzec ewolucję dziecięcej podmiotowości. Dziecko staje się coraz bardziej znaczącą osobą w społeczeństwie. Każdy mały człowiek zasługuje na szacunek. Obowiązkiem dorosłych jest respektowanie ich praw oraz wychowanie w taki sposób, by potrafiły dostrzegać prawdziwe wartości, nie obawiały się mówić o tym, co je boli, męczy, raduje. Dzieci nie powinni obawiać się zadawać trudnych pytań i chętnie szukać na nie odpowiedzi. Każda rozmowa z dzieckiem to odkrywanie przed nim świata, którego jest – i ma prawo być – częścią.

Celem artykułu jest analiza jednej z instytucji obecnej w procedurze cywilnej, która została znowelizowana w wyniku zmiany Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (krio; Dz.U. z 2023 r. poz. 2809 z późn. zm.). Wprowadzona ona została ustawą wzmacniającą ochronę małoletnich, tzw. ustawą Kamilka z Częstochowy. Wypracowanie narzędzi zwiększających bezpieczeństwo dzieci było efektem międzyinstytucjonalnej współpracy wielu podmiotów zaangażowanych w działanie na rzecz najmłodszych. Podczas przygotowywania nowych rozwiązań legislacyjnych Ministerstwo Sprawiedliwości współpracowało z wieloma psychologami, instytucjami rządowymi i organizacjami społecznymi, a także ekspertami UNICEF. Nadrzędnym celem wprowadzonych zmian jest zwiększenie ochrony małoletnich, szczególnie w zakresie reagowania oraz przeciwdziałania przemocy wobec dzieci i osób młodych. Ustawa nakłada również obowiązek wprowadzenia i realizacji Standardów ochrony

małoletnich. Obowiązujące od 15 lutego 2024 r. zmiany w prawie rodzinnym niosą za sobą obowiązek dodatkowych szkoleń, warsztatów lub innych form, które mogłyby zagwarantować przekazanie wiedzy oraz praktyczne doświadczenia w zakresie uczestnictwa dziecka w procedurach sądowych. Niewątpliwie celowa byłaby organizacja form edukacyjnych z zakresu nie tylko prawa, ale także psychologii, pedagogiki, technik mediacji i komunikacji. Należy również poddać rozważeniu wprowadzenie metod przeciwdziałania wypaleniu zawodowemu osób reprezentujących dzieci oraz zajmujących się w swojej praktyce zawodowej wysłuchaniem lub przesłuchiowaniem dzieci i osób młodych.

Prawo dziecka do bycia wysłuchanym

Ideowe źródła praw dziecka pozwalają wyodrębnić pierwotne i wtórne źródła tego rodzaju praw. Wśród tej pierwszej grupy należy wymienić przede wszystkim osobowość dziecka jak i jego naturalne i społeczne potrzeby oraz system wartości, który uznaje dobro dziecka za naczelne. Dobro to powinno być gwarantowane przez państwo, a jego realizatorami zaś są rodzice lub opiekunowie. Warto zwrócić uwagę, że instytucja wysłuchania małoletniego została wprowadzona do przepisów regulujących postępowanie cywilne wraz z art. 95 krio. Wprowadzenie tego przepisu odzwierciedla chęci ustawodawcy zwiększenia uczestnictwa dziecka w postępowaniach sądowych oraz odpowiada idei wzmacniających uprawnienia procesowe dzieci i osób młodych, a także idei racjonalnego partnerstwa rodziców i dorastających dzieci. Przytaczając uzasadnienie ustawy nowelizującej ustawę prawa rodzinnego z 6 listopada 2008 r.:

każda ze stron stosunku władzy rodzicielskiej powinna wysłuchać drugą stronę, a rodzice powinni w miarę możliwości uwzględnić rozsądne życzenia dziecka. Nałożony na rodziców w dodanym do art. 95 paragrafie 4 obowiązek wysłuchania dziecka przed powzięciem decyzji w ważniejszych sprawach dotyczących jego osoby lub majątku został sformułowany w nawiązaniu do art. 72 ust. 3 Konstytucji. Wskazany przepis Konstytucji nakazuje m.in. osobom odpowiedzialnym za dziecko wysłuchanie go w toku ustalania jego praw (art. 216¹ i 576 § 2 k.p.c.). (Uzasadnienie do ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw [Dz.U. Nr 220 poz. 1431]; Zajączkowska, 2013)

Nowelizacja tych przepisów nastąpiła w 2023 r., co potwierdza znaczenie podmiotowości dziecka oraz chęci ustawodawcy, by zagwarantować małoletnim bezpieczeństwo uczestniczenia w procedurach sądowych.

Zgodnie z art. 72 ust. 3 Konstytucji RP (Dz.U. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wystuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. Dobro dziecka jest naczelną zasadą prawa rodzinnego i wartością chronioną konstytucyjnie. Geneza formowania się prawa do wystuchania pozwala stwierdzić, że na zakres tej instytucji składają się trzy uprawnienia: prawo do informacji, prawo do zajęcia stanowiska oraz prawo do rozważenia faktycznych twierdzeń i prawnych roszczeń (Habscheid, 1991). Uwzględnienie zdania dziecka składa się natomiast na jedno z fundamentalnych zasad procedur sądowych – prawa do sądu w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji RP. Jednocześnie stanowi ono urzeczywistnienie norm prawa międzynarodowego, w szczególności regulacji Konwencji o prawach dziecka.

Prawo dziecka do wyrażenia swojego zdania, wypowiedzania się bezpośrednio lub za pośrednictwem przedstawicieli ustawowych dotyczy każdego postępowania sądowego. Prawo dziecka wyrażone w art. 12 ust. 2 Konwencji o prawach dziecka (Dz.U. z 1991 r. Nr 120 poz. 526 z późn. zm.) wzmacnia wyrażone w aktach prawa międzynarodowego prawo człowieka do wyrażania swoich poglądów i opinii, a także wypowiedzi. Kwestię tę regulują także m.in. art. 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38 poz. 167), art. 3 Europejskiej Konwencji o wykonywaniu praw dzieci z 25 stycznia 1996 r. (Dz.U. z 2000 r. Nr 107 poz. 1128), art. 10 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61 poz. 284 z późn. zm.). Na konieczność uwzględnienia głosu dziecka wskazywała również rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy Nr R (84)4 w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej, a w szczególności jeden załącznik. W zasadzie nr 3 została ujęta potrzeba konsultowania z dzieckiem spraw związanych z odpowiedzialnością rodzicielską, jeśli jednak rozwój na to pozwala. Na taką praktykę wskazuje także polskie orzecznictwo (np. postanowienie SN z 15 grudnia 1998 r., I CKN 1122/98, OSNC 1999/6, poz. 119). Warto zwrócić uwagę, że rekomendacja nie wskazywała na potrzebę konsultowania z dzieckiem każdej sprawy. Komitet pozostawił również w dyspozycji państwa uregulowanie kwestii zdolności dziecka do występowania przed sądem i do podejmowania czynności procesowych. Polski ustawodawca również zauważa potrzebę i znacznie wystuchania dziecka, czego przykładem są regulacje prawa zarówno materialnego, jak i procesowego.

Zgodnie z art. 95 § 4 krio stanowisko dziecka powinno być uwzględnione w ważniejszych sprawach dotyczących jego osoby. W art. 576 § 2 Kodeksu postępowania

cywilnego (kpc; t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 z późn. zm.) sąd wysłucha dziecko w sprawach, które dotyczą jego osoby lub majątku. Wskazane jest także uwzględnienie jego rozsądnego życzenia w miarę możliwości. Z kolei w procesie dziecko zostanie wysłuchane w sprawach niemajątkowych, które go dotyczą (art. 216¹ kpc). Ze względu na charakter spraw wysłuchiwanie dziecka ma miejsce przede wszystkim w sprawach z zakresu postępowania opiekuńczego. Należy jednak pamiętać, że w innych sprawach rozpoznawanych w trybie postępowania nieprocesowego dziecko podlega wysłuchaniu, gdy staje się uczestnikiem postępowania. Kwestie te reguluje zarówno przepis ogólny (art. 514 § 1 kpc), jak i przepisy szczególne. Niezależnie jednak od statusu dziecka w postępowaniu prawo do wysłuchania powinno być realizowane. Na taki kierunek procedowania wskazuje także linia orzecznicza, stwierdzając, że możliwość wysłuchania dziecka nie skutkuje nadaniem mu statusu uczestnika postępowania (postanowienie SN z 15 grudnia 1998 r., I CKN 1122/98, OSNC 1999/6, poz. 119).

Prawo do wysłuchania stanowi ważną instytucję, której realizacja spotyka się także z zasadą bezpośredniości. W piśmiennictwie wskazuje się, że prawo to wymaga przede wszystkim poinformowania podmiotu o przysługujących mu uprawnieniach, zgromadzonym materiale procesowym i toku postępowania. W sytuacji braku wskazanych uprawnień informacyjnych dziecko nie może skorzystać właściwie z prawa do wysłuchania (Bodio, 2019). Z prawem do wysłuchania powiązane jest także prawo do informacji. Uprawnienie to obejmuje informowanie uczestnika o przysługujących mu uprawnieniach związanych z realizacją prawa do wysłuchania, zapewnienie dostępu do akt sprawy i możliwość otrzymywania odpisów, kopii lub wyciągów z tych akt, a także zapewnienie możliwości osobistego udziału uczestników w poszczególnych czynnościach w toku postępowania. Już bowiem wprowadzenie tych regulacji było celowe ze względu na przyznanie danej osobie statusu uczestnika postępowania (kiedyś niespornego; art. 10 post. rodz. z 1950 r.), ale także poznania okoliczności, które wyjaśniałby szerzej kontekst sprawy. Celem artykułu jest zbadanie nowych regulacji dotyczących wysłuchania dziecka, jednak należy mieć na uwadze, że wysłuchanie dziecka odnosi inny skutek w sytuacji, gdy jest ono uczestnikiem postępowania, a inny gdy bierze w nim udział na prawach strony. Inaczej ta kwestia formułuje się także, gdy dziecko występuje w charakterze świadka (Bodio, 2019)

Prawo dziecka do bycia wysłuchanym nie jest jedynie kwestią dotyczącą regulacji z zakresu prawa materialnego bądź procesowego. Problemy związane z tą instytucją zwracają uwagę na konieczność zmiany paradygmatu myślenia o dobru dziecka oraz jego bezpieczeństwie i podmiotowości. Kreując postać dziecka w prawie, nie

należy zapominać o wszystkich tych cechach, które przyznają dziecku status małego człowieka. Podstawą bowiem zarówno praw dziecka, jak i praw człowieka jest godność, która realizuje się właśnie w postaci wyrażania swoich myśli i poglądów oraz szczególnie w udziale w procesie decyzyjnym (Borkowska, 2014; Łopatka, 2000).

Jak usłyszeć głos dziecka?

Mój ojciec i matka nie żyją. Nie wiem, ile mam lat. Nie pamiętam czasu, kiedy nie mieszkaliśmy z nowymi rodzicami. Mamusia ma zwyczaj bicia mnie i karania prawie codziennie. Zwykle biczowała mnie pokręconym skórzanym batem. Bat zawsze zostawiał czarny i niebieski ślad na moim ciele. Mam teraz czarne i niebieskie ślady na głowie, które zostały zrobione przez mamę, a także nacięcie po lewej stronie mojego czoła, mama uderzyła mnie nożyczkami i przecięła skórę. Nie przypominam sobie, żebym kiedykolwiek została pocałowana przez mamę. Nigdy nie odważyłam się rozmawiać z kimś obcym, bo gdybym to zrobiła, zostałbym pobita. Nie wiem, za co mnie karano – mama nigdy mi nic nie mówiła, kiedy mnie karała. Nie chcę wrócić do życia z mamą, bo tak mnie bije. Nie pamiętam, żebym kiedykolwiek była na spacerze poza domem...

Cytowany fragment to zeznania Mary Ellen Wilson w czasie procesu, który odbył się 10 kwietnia 1874 r. w Sądzie Najwyższym w Nowym Jorku w związku z brutalnym traktowaniem dziewczynki przez swoją opiekunkę. Wydarzenie to stało się początkiem działań mających na celu zwiększenie ochrony dzieci. Po tym zdarzeniu, w 1874 r. stan Nowy Jork przyjmuje ustawę o służbach ochronnych oraz ustawę o zapobieganiu okrucieństwu wobec dzieci (*Protectives Services Act, Cruelty to Children Act*). Był to pierwszy stan, który zdecydował się chronić najmłodszych (Brittain i Hunt, 2004). Historia Mary Ellen Wilson to precedens, który niewątpliwie rozpoczyna proces kształtowania się prawnej ochrony praw dzieci pod koniec XIX w. W tym czasie rozwija się nie tylko płaszczyzna legislacyjna, naukowa, ale przede wszystkim coraz częstsze stają się zachowania praktyczne i instytucjonalne. To przede wszystkim skutek rozwijających się miast. W kolejnym okresie, na przełomie XIX i XX w., wiele państw europejskich tworzy podstawy prawne ochrony praw dziecka. Powoduje to również stopniowe zastępowanie dominujących działalności filantropijnych rozwiązaniami systemowymi w ramach prowadzonej polityki socjalnej (Jarosz, 2009). Wprowadza się zatem dekrety, a gminom nadaje się obowiązki opieki nad sierotami. Rozwój praw dziecka staje się dążeniem do dobra ogółu (Baartman, 1999).

Wysłuchanie dziecka jest czynnością związaną z procedurą cywilną. Odpowiadającą jej instytucją w procedurze karnej jest przesłuchanie małoletniego (art. 185a i n. Kodeksu postępowania karnego). Mimo różnic na tle procesowym zarówno wysłuchanie, jak i przesłuchanie wymaga zastosowania specjalnego trybu dla przeprowadzanej czynności. Sąd musi bowiem zważyć na charakter sprawy, stan zdrowotny i emocjonalny dziecka, kontakt z rodzicami lub opiekunami prawnymi oraz oceny rozsądności jego wypowiedzi. W piśmiennictwie zwraca się uwagę na to, że od osoby wysłuchującej tak szczególnego podmiotu, jakim jest dziecko, wymaga się specjalnych umiejętności i wrażliwości. Stąd też sędzia powinien nie tylko być gruntownie przygotowany z psychologii, pedagogiki, seksuologii, ale także jest ważne, aby potrafił stworzyć przyjazną dziecku atmosferę. Równie istotne jest, aby unikał zadawania pytań sugestywnych. Nie jest bowiem trudne, aby zasugerować, podpowiedzieć dziecku odpowiedź na zadane pytanie – świadomie lub nieświadomie, i to w takim stopniu, że nie będzie ono zdolne do rozpoznania prawdy (Zajączkowska, 2013). Takie działanie może negatywnie wpłynąć nie tylko na przebieg czynności procesowej, ale także na stan emocjonalny dziecka. Dyskusyjna pozostaje kwestia ponawiania czynności wysłuchiwanie dziecka. Należy zgodzić się z poglądem, że właściwe wysłuchanie dziecka jest bardzo istotne ze względu na możliwość uzyskania od małoletniego ważnych dla sprawy informacji. Nie jest to zależne tylko od okoliczności rodzinnych, cech indywidualnych, ale także sposobu przeprowadzania czynności procesowych, wiedzą, umiejętnościami oraz kompetencjami z zakresu pracy z dzieckiem wysłuchiwanym. Tylko w takich warunkach prawo dziecka do wypowiedzi ma szansę na realizację (Borkowska, 2014; Wybrańczyk, 2022).

Nie mniej ważne jest także miejsce, w jakim odbywa się wysłuchanie dziecka. Zgodnie z zaleceniami Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA) istotne jest stworzenie dla dziecka przyjaznych mu warunków wypowiedzenia swoich myśli i zdania. Z tej przyczyny konieczne jest wypracowanie stosownych technik prowadzenia rozmowy, aby zidentyfikować faktyczne poglądy dziecka i należycie uwzględnić jego swoiste potrzeby (Budzyńska, 2015).

W odpowiedzi na pytanie: „Jak usłyszeć głos dziecka?” trafne byłoby zrewidowanie obowiązujących przepisów pod względem wprowadzenia niebudzących wątpliwości interpretacyjnych regulacji. Wykładnia prawa daje wiele praktycznych rozwiązań, jednak rezerwuar koncepcji wokół prawa do wysłuchania utrudnia znacznie wypracowanie jednego rozwiązania. Związane jest przede wszystkim z naturą spraw rodzinnych i samej partycypacji dzieci w procedurach sądowych. Trwająca setki lat niska zauważalność dzieci w przestrzeni społecznej spowodowała, że też ich prawa wymagają kontynuacji swojego procesu ewoluowania.

Omawiając prawo dziecka do bycia wysłuchanym, należy zwrócić uwagę również na inną, bardzo ważną ze względu na ochronę praw dzieci instytucję – reprezentanta dziecka. Oprócz wymienionych zmian jednym z nowelizowanych przepisów jest także art. 99¹ krio. Przepis ten wprowadza właśnie instytucję reprezentanta dziecka, którym może być ustanowiony adwokat lub radca prawny, który wykazuje szczególną znajomość spraw dotyczących dziecka, tego samego rodzaju lub rodzajowo odpowiadających sprawie, w której wymagana jest reprezentacja dziecka, lub ukończył szkolenie dotyczące zasad reprezentacji dziecka bądź jego praw lub potrzeb. Należy zaznaczyć, że celem ustawodawcy było zapewnienie należytej reprezentacji dziecka w postępowaniach, które go dotyczą. Do tej pory dziecko nie miało należytej ochrony swoich praw w postępowaniach, co skutkowało brakiem uwzględniania jego głosu. Taki stan prawny jest wyjątkiem w porównaniu z międzynarodowymi standardami ochrony praw dziecka, czego przykładem jest instytucja adwokata w dla małoletniego dziecka w Stanach Zjednoczonych (*attorney for the minor child* – AMC) oraz niezależnego prawnika dziecięcego (*independent children's lawyers* – ICL) w Australii (sekcja 68L pkt 4 ppkt b *Family Law Act* z 1975 r.). Reprezentacja dziecka jest wyzwaniem, które wymaga od profesjonalnego pełnomocnika zarówno eksperckiej wiedzy prawniczej, jak i umiejętności nawiązywania kontaktu z dzieckiem i jego rodzicem. Zasady reprezentowania małoletniego oraz działania w zakresie należytej ochrony dobra dziecka w postępowaniu stanowią też zobowiązanie sędziów, prokuratorów i kuratorów zawodowych.

Wprowadzona zmiana wraz ze uszczegółowieniem regulacji dotyczących wysłuchania dziecka ma za zadanie wpłynąć zatem nie tylko na wzmocnienie podmiotowości dziecka, ale przede wszystkim zapewnić realizację jego konstytucyjnego prawa do rzetelnego procesu. Rozpatrywanie spraw powinno polegać na „wszechstronnym zapoznaniu się ze wszystkimi aspektami sprawy, zarówno tymi dotyczącymi czynu poddanego osądowi, jak i norm prawnych mającymi mieć zastosowanie” (Sarnecki, 2016). Czynności sądu powinny być dokonywane w sposób sprawiedliwy, co oznacza naturalne korelowanie z ogólną funkcją sądów, jaką jest wymierzanie sprawiedliwości, pamiętając także o społecznym poczuciu sprawiedliwości oraz o wychowawczym aspekcie funkcji sędziowskiej (Sarnecki, 2016). Wysłuchanie dziecka staje się zatem możliwością realizacji prawa dziecka do osobistego prawa dotyczącego dostępności do sądu. Instytucja wysłuchania małoletniego obecna jest w systemie prawa cywilnego, w sprawach rozpatrywanych w trybie zarówno procesowym, jak i nieprocesowym (Zajączkowska, 2013). Zgodnie ze znowelizowanym art. 99² krio nad działalnością reprezentanta dziecka czuwa sąd opiekuńczy, zaznajamiając się na bieżąco z jego działalnością. Reprezentant dziecka składa sądowi opiekuńczemu

w wyznaczonych terminach, nie rzadziej jednak niż co cztery miesiące, informacje dotyczące swojej działalności, w szczególności o dokonywanych wszelkich czynnościach łączących się ze sprawą i obowiązkach określonych w art. 99² krio.

Ze względu na podjętą w artykule tematykę należy zastanowić się na zakresie działania reprezentanta dziecka. W świetle poczynionych rozważań warto zastanowić się, czy działanie reprezentanta nie byłoby celowe również, a może nawet szczególnie, w sprawach, które dotyczą głębokiego, zasadniczego konfliktu rodziców. W takich sytuacjach nie ma wątpliwości, że bezstronna reprezentacja rodziców staje się utrudniona. Dodatkowo należy zauważyć, że sprawy z udziałem dzieci, w których wymagana jest ich reprezentacja, nie zawsze wprost wynikają z obowiązujących regulacji, ale wymagają, by interpretować je przez pryzmat nadrzędnej zasady dobra dziecka. Wykładnie funkcjonalna i systemowa wspomnianego przepisu zapewniają, by sądy rodzinne miały możliwość ustanawiania reprezentanta dziecka również w sytuacji konfliktu rodziców towarzyszącego rozpadowi rodziny, której dziecko jest węzłem uczuciowym. Niestety ze względu na powszechne wykorzystywanie narzędzi emocjonalnych podczas rozwodów, dzieci i osoby młode zostają doświadczone traumą spowodowaną narastającym konfliktem rodziców.

Trwały i zupełny rozkład pożycia małżeńskiego nie powinien wpływać negatywnie na rozwój wspólnych dzieci małżonków. Sprawy rozwodowe muszą być prowadzone zgodnie dobrem dziecka i całej jego rodziny. W procesie rozwodowym sąd rozwodowy rozstrzygając o kwestiach dotyczących wspólnych małoletnich dzieciach, pełni funkcję sądu opiekuńczego i orzeka o sprawach dziecka, które de facto nie jest ani stroną procesu, ani nie bierze w nim udziału. Ze względu jednak na bezpośrednio oddziałujące na życie dziecka elementy wyroku rozwodowego należy uwzględnić jego głos, czego podstawą jest działalność reprezentanta dziecka. Jest to zbieżne z traktowaniem dziecka jako uczestnika postępowania w sprawach z wniosku o zmianę rozstrzygnięcia o władzy rodzicielskiej zawartego w wyroku orzekającym rozwód (uchwała SN z dnia 12 maja 1969 r., III CZP 24/69, OSN 1969/12, poz. 213). Należy bowiem uznać istnienie roszczenia płynącego z prawa podmiotowego dziecka, mimo że dziecko nie może jednocześnie występować z roszczeniem procesowym. Sąd powinien z urzędu zwracać należytą i szczególną uwagę na sygnały otrzymywane od dziecka i powstrzymać się od uzależniania swojego stanowiska jedynie od przedstawionego za pośrednictwem występującego z roszczeniem procesowym w imieniu dziecka rodzica.

Z tych przyczyn i z konieczności uwzględniania głosu dziecka w sprawach go dotyczących instytucja wysłuchania dziecka oraz działanie reprezentanta dziecka pozwalają na skuteczne i efektywne zapewnienie ochrony małoletniego.

Zabezpieczenie dobra każdego dziecka to obowiązek wynikający z konstytucyjnych regulacji i aktów prawa międzynarodowego. Doktrynie prawa rodzinnego znane jest założenie, że krio nie stanowi wprost o prawach dziecka, ale najczęściej przez ukazanie obowiązków osób dorosłych (Balcerek, 1986), które nie zostały ustanowione dla korzyści rodziców, ale w interesie dziecka. Pragnę zauważyć, że dziecko jest podmiotem władzy rodzicielskiej i powinno zawsze mieć możliwość bycia wysłuchanym. Realizacja bowiem praw i obowiązków wynikających z prawa podmiotowego rodziców nie może pozostawać w kolizji z interesem i dobrem dziecka (postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2000 r., V CKN 1751/00 [LEX 1635378]). Obowiązkiem zarówno rodziców, jak i sądu jest poznanie zdania dziecka i uwzględniania go, szczególnie w sprawach, które dotyczą środowiska dziecka. Stąd też zwracam uwagę, że proces wysłuchania małoletniego konkretyzuje się w również nowo dodanym przepisie art. 216² kpc. Wysłuchanie dziecka powinno nastąpić na posiedzeniu niejawnym, które odbywa się w odpowiednio przystosowanych pomieszczeniach w siedzibie sądu. Jeżeli jednak dobro dziecka tego wymaga, może się ono odbyć poza jego siedzibą. Miejsce wysłuchania dziecka powinno zapewniać mu poczucie bezpieczeństwa, swobodę wypowiedzi i formułowania myśli oraz sprzyjać uważności i koncentracji. Stworzenie warunków sprzyjających realizacji dobra dziecka przyczyni się realnie na zauważenie podmiotowości osób małoletnich. Wydawanie orzeczeń w sprawach rodzinnych powinno zawsze uwzględniać zdanie najmłodszych uczestników postępowań.

Głos dziecka na gruncie regulacji postępowania cywilnego

Regulacje dotyczące wysłuchania dziecka uległy zmianie 15 lutego 2024 r. Wówczas zaczęły obowiązywać nowe zasady dotyczące wysłuchania małoletniego w sprawach rodzinnych. Na gruncie art. 216² kpc wyrażony został proces wysłuchania dziecka, który powinien odpowiadać także Standardom ochrony małoletnich. Warto wskazać, jakie kwestie reguluje ustawodawca. Co do zasady wysłuchanie dziecka następuje na posiedzeniu niejawnym, które odbywa się w odpowiednio przystosowanych pomieszczeniach w siedzibie sądu. Sąd może jednak przeprowadzić tę czynność poza siedzibą sądu, jeśli dobro dziecka tego wymaga. Wysłuchanie małoletniego musi odbyć się w warunkach zapewniających mu poczucie bezpieczeństwa, swobodę wypowiedzi i formułowania myśli oraz sprzyjać uważności i koncentracji. Ustawodawca wykluczył możliwość przeprowadzenia wysłuchania małoletniego w gabinecie sędziego lub na sali rozpraw.

W procesie wystuchiwania dziecka udział może brać jedynie sędzia oraz biegły psycholog w sytuacji, gdy z uwagi na stan zdrowia, rozwój umysłowy lub wiek dziecka niezbędne jest zapewnienie mu pomocy psychologicznej podczas wysłuchania bądź zachodzi konieczność udzielenia pomocy sędziemu w zakresie rozpoznania potrzeb dziecka podczas wysłuchania (Bodio, 2019). Krąg osób uczestniczących w wysłuchaniu dziecka został ograniczony przez ustawodawcę. W żadnym wypadku wraz z dzieckiem nie mogą przebywać jego rodzice, by nie narażać osoby małoletniej na utratę komfortu lub bezpieczeństwa czy na konflikt lojalnościowy (Rutkowski, 2024). Wysłuchanie dziecka to czynność procesowa, z której sporządza się notatkę urzędową. Nie oznacza to jednak, że wysłuchanie dziecka nie jest środkiem zmierzającym do uzyskania materiału dowodowego. Warto podkreślić, że czynność wysłuchania nie jest utrwalana za pomocą urządzenia rejestrującego dźwięk lub obraz i dźwięk.

W piśmiennictwie można spotkać się z poglądem nakładającym na sąd obowiązek weryfikacji, czy rodzice zapoznali się ze zdaniem swojego dziecka przed podjęciem ważnych decyzji dotyczących osoby dziecka lub jego majątku czy też nie. Rodzice mają obowiązek wysłuchania dziecka przed powzięciem decyzji w ważniejszych sprawach dotyczących jego osoby lub majątku, co ma swoje podstawy prawne. Podkreślał to także Cieśliński (2021), przytaczając znaczące w badanym zakresie spostrzeżenie niemieckiego badacza, który wskazuje na konieczność wyjaśnienia dziecku również zapadłego orzeczenia. W piśmiennictwie zwraca się uwagę na potrzebę przekazania treści orzeczenia dziecku jako celowy proces komunikacyjny (Cieśliński, 2021).

Wysłuchanie dziecka to czynność co do zasady jednorazowa. Stanowi o tym art. 216¹ § 3 kpc. Ustawodawca uregulował tę kwestię, stwierdzając, że może ona nastąpić tylko raz w toku postępowania, chyba że dobro dziecka wymaga ponownego przeprowadzenia tej czynności lub potrzebę ponownego wysłuchania zgłasza dziecko. Ponowne wysłuchanie dziecka przeprowadza ten sam sąd, chyba że jest to niemożliwe lub stoi temu na przeszkodzie dobro dziecka. Wprowadzone ograniczenia dotyczące liczby przeprowadzonych czynności to trafna zmiana. Jej kierunek odpowiada występującym w postępowaniu karnym regulacjom, aby standardem było przeprowadzenie jednej czynności przesłuchania dziecka. W procedurze cywilnej również dąży się obecnie do osiągnięcia takiego stanu, stąd też zasadne byłoby odpowiednie przemyślenie takiej czynności, by zapewnić jej efektywność.

W doktrynie niemieckiej XX w. wskazywano na słuszność poglądu, aby wymagać od sędziów zapoznania się z podstawami pedagogiki i psychologii. Mogłoby to bowiem usprawnić przebieg wysłuchań i zapewnić, aby dziecko mogło lepiej korzystać ze swojego prawa do informacji. Bezdyskusyjnie sędzia przystępujący do wysłuchania dziecka powinien być do tego przygotowany. Powinien przedtem

przemyśleć zakres zagadnień, o które będzie pytać dziecko, a także sposób prowadzenia z nim rozmowy. Przede wszystkim jednak sędzia musi znać zgromadzony już materiał dowodowy.

Dziecko z kolei powinno mieć zapewnioną swobodę wypowiedzi, co z jednej strony może prowadzić do „zbożenia” z właściwego nurtu wysłuchania, jednak z drugiej strony może ujawnić sądowi fakty mające znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy. Należy dodać, że dziecko ma prawo do informacji i może to realizować właśnie w toku wysłuchania. Według przeprowadzonych badań najmłodsze dziecko, które było wysłuchane w Polsce miało trzy i pół roku. Czynność była przeprowadzona w Sądzie Rejonowym w Ełku (Cieśliński, 2021).

Prawo do wysłuchania jest instytucją obecną również w ustawodawstwach innych państw. Na przykład w niemieckiej ustawie, konkretnie w paragrafie 159 FamFG, zostały uregulowane czynności osobistego wysłuchania dziecka. Regułą jest natomiast dokonanie tego w sytuacji, gdy małoletni ukończył 14 r.ż. Granicą minimalną jest osiągnięcie przez dziecko wieku 4 lat. Niemiecki ustawodawca wprowadza taki obowiązek we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, w szczególności dotyczących pieczy nad jego osobą. Z kolei w Austrii, zgodnie z § 105 ust. 1 AußStrG, dziecko może być wysłuchane nawet przez instytucję pomocy społecznej dla dzieci i młodzieży, przez organy pomocy sądowej dla rodzin, instytucje pomocy sądowej dla małoletnich lub w inny odpowiedni sposób, np. przez biegłych. Ma to miejsce, gdy dziecko nie ma ukończonego 10 r.ż., a jego rozwój i stan zdrowia tego wymaga bądź zachodzą wątpliwości dotyczące swobody wypowiedzi dziecka. Zdanie dziecka ma znaczenie w postępowaniach dotyczących ustalenia kontaktów z rodzicami. W porządku francuskim wysłuchanie dziecka nie zostało sprecyzowane. Ustawodawca nie określił bowiem wieku małoletniego, pozostawiając tę decyzję do uznania w oparciu na jego stanie zdrowia i poziomie rozwoju intelektualnego. Jeśli tylko dziecko jest w stanie sprecyzować swoje potrzeby, odczucia czy już wyartykułowane życzenia, to za wszelką cenę trzeba dać mu szansę wpłynięcia samemu na swój los (Zajączkowska, 2013). W Wielkiej Brytanii i Walii wyznacza się opiekuna (*child and family court advisory and support service*), który bierze udział w postępowaniu w imieniu dziecka. Opiekun ten odpowiedzialny jest również za powołanie adwokata (*solicitor*), który świadczy usługi zastępstwa procesowego. Takie działanie dwóch podmiotów określa się jako model tandemowy. W sytuacji konfliktu rodziców i braku możliwości wystąpienia jako opiekuna dziecka w postępowaniu sądowym, interes dziecka reprezentowany jest przez opiekuna. W niektórych gminach, na przykład w regionie Kouvola-Kotka, jest możliwość, aby taką rolę pełnili adwokaci i radcowie prawni mający uprawnienie do zastępstwa procesowego.

W polskim piśmiennictwie toczą się dyskusje na temat obligatoryjności wysłuchania dziecka w postępowaniu nieprocesowym. Wskazuje się, że nie może to być utożsamione z przeprowadzaniem dowodu z przesłuchania uczestników (art. 299 w zw. z art. 13 § 2 kpc). Trafny jest pogląd sprzeciwiający się tej obligatoryjności. Należy się bowiem zgodzić, że w związku z wykładnią systemową małoletni nie może mieć więcej obowiązków niż osoba pełnoletnia. Z drugiej strony jednak wskazuje się efekty wykładni językowej art. 576 § 2 kpc, który zdaniem doktryny ma charakter jedynie względnie obligatoryjny (Bodio, 2019). W obliczu różnych argumentów należy stwierdzić, że ustawodawca nie przewidział wieku, od którego dziecko należy wysłuchać. Fundamentalnym bowiem celem wysłuchania dziecka jest poznanie jego opinii w przedmiotowej sprawie.

Wysłuchanie dziecka to czynność procesowa, która stanowi także ważne zagadnienie w polskiej debacie publicznej. Na szczególne uwzględnienie zasługuje także kwestia roli rodziców i ich uprawnień w trakcie przeprowadzenia czynności wysłuchania dziecka, które jest pod ich władzą rodzicielską. Z tej też przyczyny warto rozważyć cel wysłuchania w sytuacji zakończenia konfliktu zawarciem porozumienia lub inną alternatywną formą rozwiązywania sporów.

Podsumowanie

Nowelizacja przepisów regulujących sytuację małoletnich ma na celu zabezpieczenie dobra dziecka i nie może stać się jedynie literą prawa. Z tej też przyczyny należy zwrócić szczególną uwagę na konieczność kompleksowego działania z podmiotami wymiaru sprawiedliwości we wskazanych obszarach. Nie bez znaczenia będzie także zaangażowanie organów władzy państwowej i organizacji pozarządowych, które zapewni dzieciom i osobom młodym należyłą partycypację w sprawach sądowych, które ich dotyczą. Postępowania sądowe z zakresu prawa rodzinnego wiążą się nierzadko z głębokim konfliktem rodziców, którzy zajmują skrajne stanowiska procesowe i wykluczające się koncepcje na sytuację wychowawczą dziecka. Sprawia to, że interes dziecka nie jest w postępowaniach tych właściwie reprezentowany. Udział dziecka w postępowaniu sądowym to źródło wątpliwości i obaw na gruncie zarówno prawa polskiego, jak i obcych porządków prawnych. Przede wszystkim wynika on z dążenia do stworzenia systemu wymiaru sprawiedliwości, który realnie będzie odpowiadać potrzebom dzieci i osób młodych. Nieodpowiednio ukształtowane procedury są źródłem lęku, stresu, a często traum dla dzieci. Instytucja wysłuchania dziecka jest związana z gwarancjami procesowymi – możliwością wypowiedzi w swojej sprawie oraz rzetelnością postępowania. Dzięki prawidłowemu wysłuchaniu

dziecka sąd będzie mógł usłyszeć jego głos i zdanie, a co się z tym wiąże prawidłowo rozstrzygnąć w zasadniczych kwestiach związanych z wychowaniem i życiem małego. Działania zmierzające do poprawy standardów usłyszenia głosu dziecka to bardzo ważne i potrzebne procesy. Służą one nie tylko wzmocnieniu procedur sądowych, ale także pozwalają, aby dzieci mogły świadomie uczestniczyć w postępowaniu sądowym. Każde dziecko ma prawo być wysłuchane w ważnych dla niego sprawach. Prawo ma jednak często charakter pragmatyczny i nie ma w tym nic złego, gdyż taka jest jego rola. Normy prawne powstają w celu konstytuowania i utrzymywania porządku społecznego. Rozprawiając jednak o prawach dziecka, należy zwrócić uwagę na szczególny wymiar prawa rodzinnego. Prawo bowiem nie zawsze się w niej odnajduje ze względu na naturę nieodpowiadającą delikatnej materii, jaką stanowią szczególnie relacje rodzinne. Każde dziecko dorastając, staje się pełnym członkiem naszego społeczeństwa, nabywa pełne i równe prawo do m.in. czynnego lub biernego brania udziału w wyborach powszechnych, wybierania swojego zawodu, zakładania rodziny lub zawierania umów cywilnoprawnych.

Kształtowanie się praw dziecka nierozdzielnie związane jest z historią dzieciństwa i ewolucją podmiotowości dziecka. Dzieci, które stanowią około jednej trzeciej ludności, to grupa osób, których prawa rzadko są w pełni respektowane. Gdybyśmy posłuchali dzieci, z pewnością spotkalibyśmy się z przekonaniem, uczuciami, potrzebami, czyli tym, czego w większości prawo nie jest w stanie ochronić ze względu na brak możliwości zastosowania odpowiednich sankcji. Uznanie aktywnej roli dzieci wpłynęłoby na kształtowanie innego modelu obywatela.

Przeprowadzona analiza miała na celu wykazanie zmian w zakresie wysłuchania dziecka, wskazując na nowe standardy w tym obszarze. Modele wychowania są różne, inaczej traktują one podmiotowość dziecka, ale żaden z nich nie odbiera wagi rozmowy z dzieckiem o świecie, który go otacza oraz emocjach, jakie w nich on wywołuje. Wysłuchanie dziecka w sprawach go dotyczących to nie tylko jego prawo, ale także obowiązek każdego dorosłego, który decyduje się na ingerencję w sferę prywatną dziecka.

Rozmawiajmy z naszymi dziećmi, począwszy od wieku przedszkolnego, o ludziach słabych pod jakimkolwiek względem, niezależnie od ich wieku. Opowiadajmy dzieciom o różnych zdarzeniach, pytaniami pobudzajmy je do refleksji, do formułowania własnych sądów. I w zdecydowany sposób potępiajmy każdy rodzaj agresji i przemocy, ale też chwalmy każdy dobry czyn. Nie tylko naszego dziecka, ale też ludzi wokół niego. (Obuchowska, 2007, s. 124)

E-mail autorki: dkuna@swps.edu.pl.

Bibliografia

- Arczewska, M. (2017). *Dobro dziecka jako przedmiot troski społecznej*. Wydawnictwo Nomos.
- Balcerek, M. (1986). *Prawa dziecka*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bodio, J. (2019). *Status dziecka jako uczestnika postępowania nieprocesowego*. Wolters Kluwer Polska.
- Borkowska, K. (2014). *Prawo dziecka do wypowiedzi w sprawach rozpoznawanych przez sąd rodzinny*. Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Brittain, C. R., Hunt, D. E. (red.). (2004). *Helping in child protective services: A competency-based casework handbook*. Oxford University Press.
- Cieśliński, M. M. (2021). Sądowe wystuchanie dziecka a stanowisko jego rodziców. *Przegląd Sądowy*, 1, 45–58.
- Cieśliński, M. M. (2021). *Wysłuchanie dziecka w postępowaniu cywilnym – aktualne problemy stosowania instytucji*. Wykład z dnia 9 listopada 2021 r. dla członków Izby Adwokackiej w Warszawie.
- Jędrejek, G. (2009). Wyłączenie reprezentacji dzieci przez rodziców w postępowaniu cywilnym (Uwagi dotyczące wykładni przepisu art. 98 § 3 k.r.o.). *Studia Prawnicze KUL*, 2–3, 19–34.
- Kuźma, J. (2003). Prawa i dobro dziecka – deklaracje i rzeczywistość. W: J. Wilk (red.), *Stulecie dziecka. Blaski i cienie*. Katedra Pedagogiki Rodziny KUL.
- Łopatka, A. (2000). *Dziecko – jego prawa człowieka*. Polskie Wydawnictwo Prawnicze „Iuris”.
- Misztal-Konecka, J. (2010). Wyłączenie reprezentacji rodziców wobec dziecka pozostającego pod ich władzą rodzicielską. *Przegląd Sądowy*, 6, 69–77.
- Mroczek, M. (2014). Reprezentacja dziecka na podstawie prawa rodzinnego i innych ustaw. W: J. Zimny (red.), *Rodzina – powołanie, zadania, zagrożenia*. Wydawnictwo KUL.
- Obuchowska, I. (2007). *Dzieci małe i duże. Jak je kochać i rozumieć*. Media Rodzina.
- Rohmann, J. (2013). Anhörung des Kindes und der Eltern sowie die Bekanntgabe der Entscheidung an das Kind als kommunikativer Prozess. *Familie Partnerschaft Recht*, 97, 464–470.
- Rutkowski, D. (2024). Artykuł 216². W: O. M. Piaskowska (red. nauk.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Art. 1–505(39)*. Wolters Kluwer Polska.
- Smyczyński, T. (1999). Pojęcie dziecka i jego podmiotowość. W: T. Smyczyński (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*. Wydawnictwo Ars boni et aequi.

- Stępień, K. (2016). *Filozoficzne źródła sporu o rozumienie praw dziecka. Studium z filozofii prawa i praw człowieka*. Wydawnictwo KUL.
- Stojanowska, W. (1999). Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego stosowania. W: T. Smoczyński (red.). *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*. Wydawnictwo Ars boni et aequi.
- Szczepska-Pustkowska, M. (2011). *Od filozofii dzieciństwa do dziecięcej filozofii życia. Casus władzy (i demokracji)*. Wydawnictwo Impuls.
- Wilk, A. (2019). Ograniczenie władzy rodzicielskiej jako forma jej wsparcia – rola współpracy sądu opiekuńczego i jednostki wsparcia rodziny. W: D. Jaroszevska-Choraś, A. Kilińska-Pękacz, A. Wedeł-Domaradzka (red.), *Prawa dziecka. Perspektywa prywatnoprawna i społeczna*. Katedra Wydawnictwo Naukowe.
- Wybrańczyk, D. (2022). *Sytuacja prawna małoletniego dziecka rozwodzących się rodziców*. Wolters Kluwer Polska.
- Zaborowski, Z. (1980). *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*. Nasza Księgarnia.
- Zajączkowska, J. (2013). Głos dziecka na wokandzie – o instytucji wysłuchania małoletniego. *Palestra*, 7–8, 56–67.
- Zajączkowska-Burtowy, J. (2023). Władza rodzicielska – aspekty konstrukcyjne. W: J. Słyk, M. Wilczek-Karczewska (red.), *Władza rodzicielska. Interdyscyplinarna analiza instytucji*. Wydawnictwo C.H. Beck.

The importance of the child's voice in civil procedure. New standards for the hearing of a minor in the light of the protection of the child's interests

The purpose of this article is to analyse the institution of a child hearing. One of the amended regulations is Article 2161 and the added Article 2162 of the Code of Civil Procedure. These regulations express the necessity for the child to be heard by the court in matters concerning the minor's person and to apply to the circumstances the consideration of the child's opinion and reasonable wishes. The child's mental development, state of health and degree of maturity are also not without significance. The fulfilment of the prerequisites must be assessed by the court in the light of the circumstances of the case in relation to the particular minor child. Until now, the child has not had his or her rights properly protected in proceedings, which has resulted in his or her voice not being taken into account. The changes introduced therefore not only have the effect of strengthening the child's empowerment, but above all ensure the realisation of the child's constitutional right to a fair trial. Effective as of 15 February 2024, the changes in family law entail the obligation of additional training, workshops or other forms that could guarantee the transfer of knowledge and practical experience in the field of contact with the child and his/her participation in the court procedure.

The paper will present the legal characteristics of the child hearing and the international standards of the corresponding institution, as well as the solutions used in other countries, e.g. Germany. Accompanying parental authority proceedings are often conflicting parents who take extreme litigation positions. This means that the interests of the child and the welfare of the child are not properly represented in these proceedings. Hence, by properly listening to the child, the court will be able to hear the child's voice and opinion and correctly decide on fundamental issues relating to the minor's upbringing and life

KEYWORDS

CHILDREN'S RIGHTS, HEARING, JUSTICE, VOICE OF THE CHILD, CHILD WELFARE

Cytowanie:

Kuna, D. (2024). Znaczenie głosu dziecka w procedurze cywilnej – nowe standardy wysłuchania małoletniego w świetle ochrony interesu dziecka. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 23(3), 83–100.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa–Użycie niekomercyjne–Bez utworów zależnych 3.0 Polska.